

УДК 821.111 – 21

ІРИНА РЕВА

(Полтава)

САРКАЗМ У ДРАМАХ «МАНФРЕД» І «КАЙН» ДЖ. БАЙРОНА

Статтю присвячено проблемі формування особливостей категорії «сміх». Висвітлено філософське осмислення романтики. На основі аналізу, узагальнення та систематизації наукових джерел продемонстровано приклади сарказму із драм «Манфред» і «Кайн» Дж. Г. Байрона. Зважаючи на індивідуально-авторську психологію, охарактеризовано героїв драм «Манфред» і «Кайн». Розглянуто історію Англії часів життя і творчості Дж. Г. Байрона. З'ясовано особливості художнього методу і світогляду письменника. Визначено загальні риси напряму «романтизм». Проаналізовано поняття «сарказм» і творчі взаємозв'язки української і зарубіжної літератур.

Ключові слова: Дж. Г. Байрон, драма, романтизм, поетика, романтика, сміх, сарказм.

Людина в мистецтві романтизму завжди трагічна. Вона сприймає дійсність, перебуває у дисгармонії із собою – бунтар і жертва. Тому романтичний напрям передбачав ліричний бурхливий вияв почуттів. Твори англійського романтика Дж. Г. Байрона закликають до свободи та захисту людської гідності [8, с. 82]. Дж. Г. Байрон ретроспектує своїх героїв. У драмах «Манфред» і «Кайн» митець висвітлює романтичні алегорії та особисті психологічні мотивації, які переплітаються з гірким душевним сум'яттям пересічної особистості. Проте дуже часто у творах відбувається дискредитування, яке найчастіше виступає як гумор і сатира. Саме вони представляють ще один варіант модальності або емоційної спрямованості. Складність в осмисленні цих типів модальності полягає в тому, що при дослідженнях гумору і сатири функціонують кілька взаємопов'язаних між собою понять – комічне, іронія та сарказм [8, с. 82].

Актуальність обраної теми обумовлена вивченням самовияву комічних явищ за допомогою такої естетичної реакції, як сміх. З'ясовуючи різні сторони людського життя, сміх не тільки описує суспільство, а й оцінює. Сміх має різні відтінки, як позитивні, так і негативні, а тому скарбниця художніх форм вияву сміхового бачення світу включає в себе комічне, іронію, сарказм. Сучасні науковці зосереджують велику увагу на цих поняттях, адже вони залишаються до кінця не розтлумачені.

Відомі літературознавці М. Бахтін, А. Дмитрієв, В. Луков, Д. Наливайко, Н. Михальська, Л. Столович та інші значну увагу фокусують на дослідженні естетичних форм іронії та сарказму.

Мета статті полягає у виявленні функціонування сарказму як вищого ступеня іронії на прикладах драм «Манфред» і «Кайн» Дж. Байрона.

Досягти поставленої мети можна за допомогою таких завдань:

- охарактеризувати особливості поняття «сміх»;
- визначити теоретико-методологічні засади сарказму на прикладах творів «Манфред», «Кайн» Дж. Г. Байрона;
- проаналізувати творчість англійського романтика Дж. Г. Байрона, а саме драми «Манфред» і «Кайн».

Сміх – явище складне та багатозначне. У багатьох випадках сміх може бути безпосередньою, неусвідомленою реакцією людини на щось приємне. Такий сміх стає радісним, життєдайним, благотворним для людини [8, с. 83]. Герої художніх творів теж можуть сміятися або посміхатися, радіючи життю в окремі моменти. Часто сміх є функцією висміювання та різного ступеня засудження. Тоді смішне стає синонімом комічного як одна з форм негативної реакції людей на якісь явища життя [8, с. 84]. Суть комічного, коли проявляється у самому житті, полягає в тому, що реальні можливості людей не збігаються з їхніми уявленнями про себе та скаргами, що і викликає глузливе, тобто іронічне, ставлення оточення. Взаємини людей можуть породити іронію різних видів. Найчастіше це їдка, зла іронія, яка називається сарказмом [8, с. 84].

Романтик Дж. Г. Байрон осмислював долю людини та народу через поняття «сарказм».

Сарказм (грец. *sarkasmos*, від *sarkazo* – рву м'ясо) – уїдлива насмішка, вищий ступінь іронії, подібний рівень сатири, який виражає контрастність (наприклад, «Панфлети» Дж. Свіфта). З іншого боку, сарказм – це викривальна, дошкульна насмішка, сповнена презирства, що є одним із найважливіших стилістичних засобів сатири, почасти гумору. О. Потєбня сприймав сарказм за «насмішку злісну або гірку, коли той, з кого глузують, або разом і той, хто глузує, перебувають у стані, який викликає найменше бажання сміятися» [2, с. 367]. Зразком сарказму є вірш С. Тельнюка «Надзвичайно весела пісенька надзвичайно веселого гурона: "Ай, ай, ай, весело! Всі ми під пресом. Так воно треба задля прогресу"» [2, с. 367]. У псевдоаристотелівській «Риторичі про Александра» виокремлено чотири різновиди сарказму (дотеп, жарт, кпини, знущання). Амбівалентність сарказму проявляється так:

– іронія виражена в наказовому способі (Євангеліє від Матвія, 27:29,30: «І навколішки падаючи перед Ним, сміялися з нього й казали: «Радуйся, Царю Юдейський!» І, плювавши на Нього, хапали тростинку, та й по голові Його били...»);

– вжито діасирм (усунута іронія);

– застосовано паралелізм висловленого та того, що мають на увазі;

– актуалізовані позатекстові чинники, як-от міміка, жести, інтонація тощо.

В українській літературі до сарказму часто вдавався Т. Шевченко в поемах «Сон», «Кавказ», «Юродивий», у поезіях, наприклад у вірші «Якби то ти, Богдане п'яний...» Б. Хмельницькому не пробачено підписання Переяславського договору [2, с. 367]. Узагалі іронія – це вираження думки, поглядів на що-небудь, які засновані на свідомому вдаванні. Так, наприклад, зовні висловлювання може здатися позитивним, але внутрішній його зміст буде, навпаки, протилежним, наповненим негативом. Іронічна реакція однієї людини на іншу, що іноді трапляється в житті, не завжди буває виправданою, оскільки може бути викликана суб'єктивною неприязню, власним роздратуванням і подібними емоціями іроніка [8, с. 84]. Проте іронія як один з видів комічного є цілком доречною та виправданою в літературі. Особливо помітна її присутність у романтичних творах. Адже в центрі часто виявляється герой винятковий, гордий, незалежний, скептично наполегливий, який занурився у свій власний світ і демонструє байдуже, іронічне ставлення до суспільства, світу і до самого себе. Такими постають герої «Рене» Ф. Шатобріана та «Адольф» Б. Констана. Окремі риси такого типу особистості можна помітити і в Печоріна, який критично сприймає не тільки суспільство з його обмеженістю і відсутністю ціннісних інтересів, а й самого себе. Герой багато в чому розчарувався [8, с. 84].

Дж. Г. Байрон підійшов до своїх драм з філософської точки зору. Філософським підґрунтям такої іронії, як сарказм, стала гіперболізація суб'єктивного початку, або, за словами Г. Гегеля, «концентрація Я всередині себе, тобто людина визнає, що все, чого вона

досягає, стає марним та незначним» [8, с. 85]. Прикладом є філософська драма «Каїн» Дж. Байрона, написана у період між 1819 та 1823 роками:

But if that high thought were Link'd to a servile mass of matter, and, Knowing such things, aspiring to such things And science still beyond them, were chain' d down	А високий розум До рабської матерії прикутий. Знання та прагнення До вищої науки – все в кайданах до знань усіх,
To the most dross and petty paltry wants, All foul and fulsome, and the very best Of thine enjoyments a sweet degradation, Of thine enjoyments a sweet degradation, A most enervating and filthy cheat, To lure thee on to the renewal of Fresh souls and bodies, all foredoom'd to be As frail, and few so happy [11, с. 201].	Дрібних, брутальних і низьких потреб, Бридких, огидних – і найкраща навіть Із насолод твоїх – падіння млосо,не, Лише облуда втомна та брудна. Що вабить знову створювати душі Й тіла таких же тлінних, як і ти, І не таких щасливих... [4, с. 324].

(Переклад Ю. Корецького)

Епоха Байрона, кінець XVIII ст., в Англії була періодом інтенсивного розвитку капіталізму. Якщо в попередній період в Англії десь від часів Відродження переважала легка промисловість (передусім – текстильна), то тепер першорядного значення набув розвиток важкої індустрії, металургії та машинобудування [7, с. 159]. Становище ж робітників було вкрай важким. Англійська буржуазія, вивозячи промислові товари в усі країни світу, для завоювання нових ринків збуту знижувала ціни на свої товари, намагаючись робити це за рахунок зменшення заробітної плати робітників. Масове розорення ремісників, які не витримували конкуренції машинного виробництва, сприяло створенню величезної армії безробітних, що полегшувало капіталістам зниження заробітної плати, особливо під час криз [7, с. 160]. Англійські пролетарі, в недавньому минулому – кустарі та ремісники, помилково вбачали головну причину всіх своїх лих у заміні ручної праці машинним виробництвом, вважаючи своїм смертельним ворогом машину. Важке становище погіршувалося ще й унаслідок тривалих війн із Францією. Англія розпочала війну з революційною Францією, а потім воювала з Наполеоном Бонапартом. Головний тягар поєдинку Європи з Наполеоном припав на Росію, де були розгромлені армії Бонапарта у 1812 році; наполеонівські війни завдали багато лиха й трудівникам Англії.

За допомогою поняття «сарказм» Дж. Г. Байрон у драмі «Каїн» показав свої роздуми над проблемою людської нищості та страху. Митець описав своєрідний характер і образ, який утілює свого героя Адама:

Our orisons completed, let us hence, Each to his task of toil – not heavy, though Needful: the earth is young, and yields us kindly Her fruits with little labour [11, с. 36].	Ми помилились, а тепер ходімо Всяк до своєї праці – не важкої Хоч і корисної, – земля бо юна Плоди дарує щедро [4, с. 296–297]. (Переклад Ю. Корецького)
--	--

Сюжет драми запозичено з Біблії, де є розповідь про Каїна, що вбив свого брата Авеля. В офіційній церковній літературі Каїна подано злочинцем і боговідступником. У байроновій драмі його виведено борцем проти тиранії і деспотизму бога [7, с. 175]. Іронія проявляється не тільки у смислового змісті цілого твору, а й в окремих висловлюваннях

автора-оповідача, який за допомогою деталей та відповідних слів дає іронічну характеристику героя або суспільства [8, с. 85]:

They say – what they must sing and say,		Bo їх лякає доля стати тим,
	on pain	Що їм накажуть, те вони й співають,
Of being that which I am – And thou		Чим стали ми з тобою
	art –	В цьому світі:
Of spirits and of men		Ти – між людей, я між
	[11, с. 36].	Безсмертних духів... [1, с. 319].

(Переклад О. Грязнова)

У творчості Дж. Г. Байрона особливого значення набула постать самого поета. За словами Д. Чижевського, письменник «хоче бути людиною всеохоплюючою, всебічною, причетною до найрізноманітніших форм життя. Таку всеохоплюваність романтичний поет досягає часто тим, що він стає людиною рухливою, постійно мінливою, яка, як Прометей, постійно змінює свій стиль, свій характер, свої інтереси, іноді навіть свої погляди» [9, с. 343]. Дж. Г. Байрон змальовує психологічно точно свого героя Каїна. Адже Каїна турбує не тільки свій біль, страх і страждання, головний герой переймається почуттям несправедливості за долю всього людського роду. Самотність Каїна обумовлена також суб'єктивно – його розум прагне пізнання, та не знаходить відповідей на болісні питання буття [4, с. 17]:

I have toil'd and till'd, and sweaten in the sun	Я працював, орав, пітнів під сонцем,
According to the curse: – must I do more?	Прокляття я терпів: – чого ж іще?
For what should I be gentle? For a war	За що я буду мирним? За війну
With all the elements are they will yield	Проти стихій, поки дадуть вони
The bread we eat? For what must	Насущний хліб? За що я буду вдячним?
I be grateful? For being dust, and groveling	За те, що – прах, я
in the dust [13, с. 268].	в поросі плазую... [4, с. 358].

(Переклад Ю. Корецького)

Дж. Г. Байрон знав про все, що відбувалося в Англії не тільки з газет, а й був очевидцем цих подій. Він глибоко співчував робітникам-луддитам і був обурений підготовкою кривавих репресій проти них. 27 лютого 1812 року Дж. Байрон виступив у парламенті з палкою промовою, що виражала гнівний протест проти проєктованого нового закону про запровадження смертної кари руйначам машин, але своїм одноосібним протестом митець нічого не домогся. Закон про смертну кару луддитам парламент ухвалив, проте поет і далі боровся за їхні права. 2 березня 1812 року він опублікував свій вірш «Ода авторам білля проти руйначів верстатів», у якому з винятковою силою викрив антинародну політику панівних кіл Англії. При цьому фактично піднявся до прямого заклик загальної помсти душителям свободи [7, с. 172]. Переконавшись в ілюзорності своїх сподівань на парламентську діяльність, Дж. Г. Байрон демонстративно відмовився від подальшої присутності на засіданнях палати лордів. Виступи Дж. Байрона в парламенті та його політична лірика 1812–1814 років (найвизначніші серед цих його творів «До ридаючої леді», «На відвідання принцем-регентом королівського склепу», «Віндорська піїтика») накликали на поета ненависть з боку реакціонерів та панівних кіл, що й спонукало Байрона в 1816 році назавжди покинути батьківщину [7, с. 172].

За кілька місяців перебування в Швейцарії Дж. Г. Байрон створює низку значних поетичних творів, завершує третю частину поеми «Паломництво Чайльд-Гарольда»

(завершальну частину поеми він написав у Венеції 1817 року), пише поеми «Шильонський в'язень» і «Скарга Тассо», працює над філософською драмою «Манфред», яку завершив 1817 року у Венеції. Ці твори, як і близька до них поема «Беппо», написана вже у Венеції, свідчать про зростання епічних тенденцій у його творчості. З уключенням Байрона до руху карбонаріїв ці тенденції стають домінуючими. Поет звертається до найважливіших проблем сучасності, виступає одним із провідних борців проти оплоту міжнародної реакції – Священного союзу [7, с. 174]. Перші місяці перебування поета за межами вітчизни, у Швейцарії, були для нього дуже важкими. Про його похмурі настрої свідчить листування і написані у цей час твори, насамперед одне з найбільших мізантропічних і безнадійних його творінь – драматична поема (як визначив жанр сам автор). Часто її визначають і як філософську драму, а Дж. Г. Байрон у листі до видавця назвав ще «чимось на кшталт поеми в діалогах (білим віршем) або драми». Діалогічність цього твору не зробила його драмою для театру. «Манфред» та інші драматичні твори Дж. Г. Байрона не мали сценічної долі, хоча спроби поставити їх на сцені були [6, с. 331]. За типом героя «Манфред» близький до героїв східних поем. Це, так би мовити, квінтесенція все того ж демонічного характеру, титанічної особистості, абсолютно самотньої у світі, егоцентрика і мізантропа. Але в Манфреді є і фаустівський початок, він видатний учений, який пізнав таємниці наук та розчарувався у науковому знанні, як і в суспільстві, в якому жив [6, с. 331]:

Man.
«Will death bestow it on me?
Spirit.
We are immortal, and do not forget;
We are eternal; and to us the past
Is as the future, present.
Art thou answer'd?» [10, с. 155].

Манфред:
«Дасте ви смерть?»
Дух:
«Нема в нас забуття, бо ми безсмертні,
Ми вічні і для нас живе минуле,
Як і майбутнє...» [4, с. 243].

(Переклад М. Рошківського)

Його зневіра в усіх цінностях буття тотальна. Він не шукає виходу зі своєї безнадії, а мріє лише про забуття. Страждання його такі безмежні, що заспокоєння від них не можна знайти навіть у смерті. Найстрашніші страждання приносить йому трагічне кохання до Астарти, яку він згубив своїми гріховними пристрастями. Абсолютне знання дає Манфреду владу над духами всіх стихій і їхнім повелителем Аріманом, він може покликати фей або парок, та вони не в змозі дати йому забуття чи воскресити Астарту:

Man.
«It gazed on mine, and yet wither'd
I have shed
Blood, but not hers – and yet her
blood was shed –
I saw – and could not stanch it».
[13, с. 194].
Nem.
«Not with my hand, but heart – which broke
her heart –
She's gone, and will not be recall'd;
Her words will be fulfill'd.
Return to the earth» [13, с. 204].

Манфред:
«Не рукою
А власним серцем я розбив їй серце.
Воно в моє заглянуло й зав'яло.
А кров пролляв, хоч не вбивав, а тільки
Проллялась кров її. Хоч я і знав те,
Але не міг спинити» [4, с. 259].
Немезіда:
«Вона пішла й не вийде вже на виклик.
Та буде, що сказала.
Йди на землю» [4, с. 271].

(Переклад М. Рошківського)

Уся дія драматичної поеми відбувається на тлі величних Альп, таких високих і холодних, як дух героя. На «Манфреді» позначилося спілкування з П. Шеллі, з яким Дж. Г. Байрон познайомився у Швейцарії. Вплив особистості П. Шеллі, його думок навіть у чомусь досить відчутний у драматичній поемі. Схильний до піднесеного, абстрактного філософування і фантастичних видінь у поезії, П. Шеллі справляв на своє оточення дуже сильне враження. Не уникав його і Дж. Г. Байрон, хоча, здавалося б, зі своїм тверезим раціоналізмом він був досить далеким від візій молодшого літературного колеги [6, с. 332]. Манфред Дж. Г. Байрона – це «світова скорбота», адже героя охоплює глибоке розчарування. Страждання Манфреда нерозривно пов'язані із самотністю, яке він вибрав сам:

Man.
 «I could not tame my nature down; for he
 Must serve who fain would sway –
and soothe, and sue,
 And watch all time, and pry into place,
 And be a living lie, who would become
 A mighty thing amongst the mean, and such
 The mass are; I disdain'd to mingle with
 A heard, though to be leader – and of wolves.
 The lion is a lone, and so am I» [10, с. 135].

Манфред:
 «Я стримати не міг себе; хто хоче
 Підкорювати інших, має бути
 І сам рабом; хто хоче, щоб його
 Володарем непотріб визнавала,
 Той догоджати кожному повинен,
 Пролазити усюди, устигати
 І бути безсоромним брехуном.
 Я не бажав мішатися зі стадом,
 Хоч міг у ньому бути вожаком.
 Самотній лев, і я також один» [1, с. 126–127].

(Переклад О. Грязнова)

Егоцентризм Манфреда досягає граничного ступеня. Він бажає повної абсолютної свободи, але доводить до загибелі всіх тих, хто його любить. Насамперед для поезики «Манфреда» характерний синтез художніх засобів, як-от злиття музичного та живописного підґрунтя:

Manfred.
 «It is noon-the sunbow's rays still arch
 The torrent with the many hues of heaven,
 And roll the sheeted silver's waving column
 O'er the crag's headlong perpendicular,
 And fling its lines of foaming light along,
 And to and fro, like the pale courcer's tail,
 The Giant steed, to be bestrode by Death,
 As told in the Apocalypse. No eyes
 But mine now drink this sight of loveliness»
 [13, с. 191].

Манфред:
 «Ще не полудень. Ще веселка грає
 Над водоспадом фарбами небес
 І сріблом котиться потік по скелях,
 Збігаючи стовпом над головою.
 Блискуча біла піна водоспаду,
 Мов хвіст коня блідого, і на ньому
 Женеться смерть в видінні Іоана –
 В Апокаліпсисі... І я повинен
 Один вписатись дивною красою»
 [4, с. 256].

(Переклад М. Рошківського)

Фрагментарна композиція драматичної поеми виразно акцентує визначальні епізоди із життя протагоніста. Діалоги в драмі «Манфред» так само, як пізніше у драмі «Кайн», постають як різке зіткнення полярних ідей та почуттів. Алегоричні й фантастичні постаті в драмі свідчать не тільки про інтерес до містичного, ірраціонального, що його Дж. Г. Байрон поділяв із подружжям П. Шеллі та їхнім оточенням [4, с. 15].

Отже, драма «Манфред» – філософське узагальнення екзистенційної сутності буття людини, її образи-символи, фантастичні картини є конструктивним елементом поетики [4, с. 15]. Твори «Манфред» і «Кайн» Дж. Байрона часто розглядали однолінійно як антирелігійні, поза їхньою філософією, складною діалектикою – добра і зла, життя та смерті, бунту й покори, злочину і кари. Жоден із центральних персонажів драм не є кимось цілісним, у них живуть і борються протилежні почуття та думки. Не випадково Дж. Г. Байрона в його час уважали великим психологом. Він зумів відчутти і показати у своїх найзначніших творах суперечливість людської душі і те, що пізніше стане однією з головних тем художньої літератури, – це шлях. Шлях від драми «Кайн» до трагічних героїв творів «Злочин і покарання» або «Брати Карамазові» зовсім не гіпотетичний, а цілком природний [6, с. 339].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Драматичні твори Дж. Байрона, О. Пушкіна. – Київ : Задруга, 2007. – 298 с.
2. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. Т. 2 / [авт. Ю. Ковалів]. – Київ : Академія, 2008. – 624 с.
3. Луков В. История литературы. Зарубежная литература от истоков до наших дней / В. Луков. – Москва : Академия, 2009. – 512 с.
4. Мазепа : [пер. з англ. Н. Жлуктенко]. – Харків : Фоліо, 2005. – 477 с.
5. Михальская Н. История английской литературы / Н. Михальская. – Москва : Академия, 2009. – 480 с.
6. Наливайко Д. Зарубіжна література XIX сторіччя. Доба романтизму / Д. Наливайко, К. Шахова. – Київ, 1997. – 464 с.
7. Прокаев Ф. Зарубіжна література / Ф. Прокаев, Б. Кучинський, І. Долганов. – Київ, 1987. – 296 с.
8. Хализев В. Теория литературы : учебник / В. Хализев. – Москва : Высш. шк., 1999. – 398 с.
9. Ференц Н. Основи літературознавства / Н. Ференц. – Київ, 2011. – 432 с.
10. Byron G. G. Manfred. The Harword Classics / G. G. Byron. – New York : Bartleby com, 2001. – 270 p.
11. Lord Byron's Cain : a mystery. – London, 1830. – 432 p.
12. The works of Lord Byron : complete in five vol. Vol. II. – Leipzig : Bernhard Tauchnitz, 1866. – 374 p.
13. The works of Lord Byron : complete in five vol. Vol. IV. – Leipzig : Bernhard Tauchnitz, 1866. – 374 p.

IRYNA REWA

SARCASM IN DRAMA «MANFRED» AND «CAIN» J. G. BYRON

The article analyses a problem of the formation features category «laughter». The philosophical understanding of romance has described in this article. Examples of sarcasm with dramas «Manfred» and «Cain» J. G. Byron have demonstrated on the analysis, generalization and systematization of scientific sources. It provides detailed characteristic individual psychology of author and heroes in dramas «Manfred» and «Cain». The article deals with the history of England, life and work of J. G. Byron. The features of art method and outlook of J. G. Byron have pointed out. The article identified the general aspects of romanticism. The article analyses a concept of «sarcasm» and creative relationship between Ukrainian and foreign literature.

Key words: J. G. Byron, drama, romanticism, poetics, romance, laughter, sarcasm.

Одержано 17.02.2017 р.